•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXVII
2021

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

CUPRINS

Actele Conferinței „Civilizație aulică și civilizație urbană în Moldova și Țara Românească. Secolele XIV-XVII”

Maria Magdalena Székely, <i>Civilizație aulică și civilizație urbană în Moldova și Țara Românească. Secolele XIV-XVII (Cuvânt înainte)</i>	11
Radu Cârciumar, <i>O ipoteză privind datarea primei fresce din Biserica Domnească a Târgoviștei în vremea lui Mihnea Turcitul</i>	17
Liviu Marius Ilie, <i>Domnia și cancelaria – danie și cronologie în perioada Paștilor în Țara Românească (secolul al XV-lea)</i>	27
Maria Magdalena Székely, <i>Daruri, mărfuri și obiecte de prestigiu la curtea Moldovei în secolul al XVI-lea</i>	33
Minodora Cârciumar, <i>Inelul jupâniței Vlădae. O descoperire arheologică și implicațiile ei istorice</i>	59
Ștefan S. Gorovei, <i>În căutarea „patriciatului” pierdut. O revenire</i>	77
Marius Păduraru, <i>„Pe vremea ce au fost Mareș banul vornic mare, fiind mare și putêrnecu”. Adăugiri la biografia marelui dregător muntean Mareș Băjescu ....</i>	89

***

Daniela Orzață, <i>Ancient library of Alexandria foreign book fund</i>	111
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, <i>Soldats provenant du milieu rural de la province de Mésie Inférieure dans les légions romaines</i>	129
Iulia Dumitrache, <i>Haine pentru soldați: contracte cu statul roman și afaceri personale</i>	135
Fabian Doboș, <i>Augustin – al doilea Atanasie</i>	143

***

Andrei Constantin Sălăvăstru, <i>The doctrine of lawful rebellion in the princely proclamations of the French wars of religion</i>	151
Sorin Grigoruță, <i>„A slujit domniei mele cu dreptate și cu credință”. Câteva considerații privitoare la Andrei, hatmanul lui Petru vodă Șchiopul</i>	165
Eduard Rusu, <i>Muzica nunților domnești</i>	189
Gheorghe Lazăr, <i>Danii românești în favoarea așezămintelor ortodoxe sud-dunărene. Noi mărturii documentare</i>	201
Mihai-Bogdan Atanasiu, <i>Crâmpeie din istoria Bisericii Sfinții Teodori din Iași prin însemnări de odinioară</i>	219

Cuprins

***

Alexandru-Florin Platon, <i>Evenimentele anului 1821 în corespondența unui negustor genevez din Odesa: Jean-Justin (Jules) Rey</i>	231
Cristian Ploscaru, <i>Between the diplomacy of war or peace and the Ottoman occupation of the Romanian Principalities (1821-1822)</i>	245
Laurențiu Rădvan, <i>Un plan necunoscut al orașului Târgoviște din 1831</i>	265
Mihai-Cristian Amărieuței, Simion-Alexandru Gavriș, <i>Administrația moldoveană la începutul perioadei regulamentare: funcționarii Ministerului de Interne și ai Comitetului Sănătății (1834)</i>	279
Andrei Melinte, <i>Din istoricul înființării orașelor din Țara Românească în prima jumătate a secolului al XIX-lea</i>	301
Remus Tanasă, <i>Between “millet” and self-determination: the Ottoman-Armenian case</i>	321
Aleksandr Stykalin, Ioan-Augustin Guriță, <i>Din corespondența arhimandritului Iuliu Scriban cu arhiepiscopul Arsenie Stadnički păstrată la Moscova</i>	331
Ștefan Crăciun, Nicolae B. Cantacuzino – primul trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al României la Berna (1911-1912)	355
Claudiu-Lucian Topor, <i>German administration in Romania under military occupation: everyday life in the vicinity of the operations army (1916-1918)</i>	365
Stefano Santoro, <i>The image of Bolshevism in the Italian public opinion, 1917-1919</i>	377

***

Lucian Leuștean, <i>New contributions on the dispute at the Peace Conference (February-March 1920) concerning the Romanian-Hungarian border</i>	391
Krzysztof Nowak, <i>Motivations, obstacles and complications on the path of Polish diplomacy to an alliance with Romania. Reflections on the 100th anniversary of the Polish-Romanian military alliance of 1921</i>	405
Árpád Hornyák, <i>The League of Nations loan to Hungary in 1924 with special regard to Yugoslav aspects</i>	421
Ionel Moldovan, <i>Noi considerații privitoare la înființarea Facultății de Teologie din Chișinău (1926)</i>	443
Andreea Dahlquist, <i>Romanian propaganda in Sweden during the Second World War</i>	459
Elena Dragomir, <i>Relațiile comerciale cu Occidentul în concepția economică a României postbelice. Argumente pentru o nouă perspectivă de studiu</i>	475
Daniel Lazăr, <i>30 de ani de la destrămarea R.S.F. Iugoslavia. Despre politică, societate și „cultură de masă” – considerații</i>	495

***

<i>In memoriam: Mihail Vasilescu, Ioan Caproșu, Ion Agrigoroaiei</i>	507
<i>Recenzii și note bibliografice</i>	513
EUSEBIU DE CEZAREEA, <i>Istoria bisericească</i> , traducere din limba greacă veche, studiu introductiv și note de Teodor Bodogae, ediție revizuită de Tudor Teoteoi, Basilica, București, 2020, 560 p. (PSB, s.n. 20) (Nelu Zugravu); <i>Beyond Ambassadors; Consuls, Missionaries, and Spies in Premodern Diplomacy</i> , ed. Maurits Ebben și Louis Sicking, Leiden, Editura Brill, 2020, 236 p. (Mihai Covaliu); Rebecca Haynes, <i>Moldova: A History</i> , London,	

New York, I. B. Tauris, 2020, xvi + 240 p. (*Laurențiu Rădvan*); Carol Iancu, *Evreii din Hârlău și împrejurimi. Istorie și memorie*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, 250 p. (*Dănuț Fotea*); Victor Taki, *Russia on the Danube: Empire, Elites, and Reform in Moldavia and Wallachia 1812-1834*, Budapest, Vienna, New York, Central European University Press, 2021 (*Cristian Ploscaru*); Mirel Bănică, *Bafta, Devla și Haramul. Studii despre cultura și religia romilor*, Iași, Editura Polirom, 2019, 472 p. (*Monica Chicuș*); David E. Nye, *American Illuminations. Urban Lighting, 1800–1920*, Cambridge, The MIT Press, 2018, x + 280 p. (*Simion Câlția*); Mihai Ștefan Ceaușu, Ion Lihaciu, *Autonomia Bucovinei (1848-1861). Studiu și documente*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 374 p. (*Ioan-Gabriel Chiraș*); *Universitatea din Cluj în perioada interbelică*, vol. III, *Facultatea de Litere și Filosofie*, coordonator Ana-Maria Stan, editori Ioan-Aurel Pop, Simion Simon, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2019, 364 p. (*Dragoș Jipa*); Radu Ioanid, *Pogromul de la Iași*, ediție îngrijită de Elisabeth Ungureanu, prefată de Alexandru Florian, București, Editura Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, Iași, Polirom, 2021, 142 p. (*Mihai-Daniel Botezatu*); Michael Shafir, *România Comunistă (1948-1985). O analiză politică, economică și socială*, traducere din limba engleză de Mihai-Dan Pavelescu, București, Editura Meteor Press, 2020, 432 p. (*Andrei Mihai Rîpanu*); *Panorama comunismului în România*, ed. de Liliana Corobca, Iași, Editura Polirom, 2020, 1150 p. (*Daniel Chiriac*).

În căutarea „patriciatului” pierdut. O revenire

În 1988, în cadrul unor cercetări a căror amploare nu o puteam cuprinde cu gândul în perspectiva unei lucrări de plan, am publicat *câteva observații preliminare* relative la o chestiune a cărei discutare era, atunci, de o dată încă relativ recentă: existența patriciatului orășenesc în principatele românești extracarpătice – în cazul de față, în Moldova medievală¹. Am luat, firește, toate precauțiile necesare abordării unui asemenea subiect, punând în față avertismentul că „nu ne putem aștepta să găsim în orașele spațiului românesc extracarpatic un patriciat ca acela al orașelor medievale din Europa occidentală”². Apoi, pe urmele unui studiu al lui Konrad Gündisch privind patriciatul bistrițean³, am acceptat caracterul „impropriu, inexact și echivoc”⁴ al termenului luat în discuție, care rămâne, totuși, potrivit pentru a defini cel mai bine „acea pătură care, deținând puterea economică, și-a asigurat un rol conducător în viața socială și politică a centrelor urbane medievale, având o influență hotărâtoare asupra finanțelor, jurisdicției și administrației orașului prin participarea exclusivă la conducerea lui”⁵. Dar, abia acceptată această definiție generală, ea începe să fie îngrădită de realitățile specifice spațiului extracarpatic. „Acea pătură” descrisă aici se lovea de autoritatea domniei: domnul era stăpânul absolut al tuturor „centrelor urbane medievale”, și atunci trebuie să vedem cât de „hotărâtoare” era influența și cât de „exclusivă” era participarea respectivei categorii în administrarea și destinele orașelor. Nu rămâne, însă, mai puțin valabilă observația că membrii acestei pături țineau „să se diferențieze [...] de restul populației” și prin termenii folosiți pentru identificarea lor⁶, o realitate întâlnită și în Moldova medievală și constatată până și

---

* CS I dr., Centrul de Istorie și Civilizație Europeană al Academiei Române, Iași, România; stefangorovei@yahoo.fr.

¹ Ștefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul orășenesc în Moldova medievală. Câteva observații preliminare*, în *AIIf*, XXV (1988), 1, p. 253-265. Cu un adaos – *Cărturari și artiști ai patriciatului sucevean* – în *AIIf*, XXV (1988), 2, p. 514 (mai ales despre familia Pădure).

² Idem, *Cu privire la patriciatul orășenesc în Moldova medievală*, cit., p. 254.

³ Konrad Gündisch, *Patriciatul orășenesc medieval al Bistriței până la începutul secolului al XVI-lea*, în „*File de Istorie*”, Bistrița, IV (1976), p. 147-193.

⁴ *Ibidem*, p. 148.

⁵ *Ibidem*, p. 147-148.

⁶ *Ibidem*, p. 170.

de cel care a contestat existența unei asemenea păтури sociale, reputatul medievist Dimitrie Ciurea (1914-1993)⁷.

Desigur, se va putea replica (și nu fără o îndreptățire, cel puțin formală) că termenii respectivi se regăsesc doar în texte (documente și inscripții) redactate în limba latină (*dominus*, *honestus vir*, *egregius vir*) sau germană (*Herr*) și, bineînțeles, că cei identificați astfel aparțineau altor segmente etnice decât românii. Nici slavona, nici româna veche nu aveau echivalente pentru calificative ca acestea, care se află, de pildă, și pe unele dintre pietrele funerare găsite în ruinele bisericii catolice din parcul Cantacuzino de la Baia⁸. Când se adresează conducătorilor orașelor săsești din Ardeal, moldovenii folosesc formule care nu-și găsesc locul în textele cu destinație internă.

Dar de câte asemenea texte dispune cercetătorul și ce epocă acoperă ele?! Este iarăși o întrebare pe care trebuie s-o avem neconținut în fața ochilor și ea ține de o anume investigație spre care îndemn stăruitor în anii din urmă: **studiul izvoarelor** ne arată ce putem aștepta și *ce nu putem aștepta* de la ele, etapă cu etapă, explicând, totodată, de ce nu avem anumite informații până la un anumit punct din evoluția noastră istorică. S-o spunem de la început: pentru primul secol de istorie (statală, bineînțeles), informația pentru subiectul nostru este așa de firavă, încât abia dacă s-ar putea încropi *un paragraf* de sinteză. De altminteri, pentru acest răstimp, însăși studierea elitelor – în care se încadrează pătura superioară a orașenimii – este îngreunată de lipsa izvoarelor⁹. Din ceea ce s-a păstrat în arhivele din afara principatului (orașele ardelenne sau Liovul), se creează impresia că reprezentanții alogenilor cârmuiau și administrau orașele.

De fapt, noi nu știm cu mare precizie cum era coabitarea în orașele Moldovei medievale cu populație plurietnică, în așa fel încât să putem afirma *răspicat* că sașii, ungurii, armenii, italienii (după caz) erau cei care furnizau, majoritar, reprezentanții zisului „patriciat”; puținele informații ne îngăduie să știm că, de pildă, la Suceava erau doi șoltuzi: alături de cel pentru populația românească, era unul al armenilor, ceea ce poate să sugereze un anumit grad de autonomie, cel puțin în administrația interioară a acestor alogeni. **O cercetare asupra șoltuzilor orașelor din Moldova medievală, în general, ar putea constitui o teză de doctorat infinit mai folositoare decât compilațiile banale care se cam înghesuie în ultima vreme.** Și vine întrebarea: cărei păтури sociale, din populația orașelor, îi aparțineau șoltuzii și pârgarii? Erau ei culeși din praful ulițelor și puși în fruntea bucatelor? Eu cred că nu.

⁷ D. Ciurea, *Noi contribuții la istoricul orașului Baia*, în *SCȘI, istorie*, VI (1955), 3-4, p. 36.

⁸ N. Iorga, *Pietrele de mormânt ale sașilor din Baia*, în *BCMI*, XXIV (1931), fasc. 67, p. 1-6; Victor Brătulescu, *Pietrele mormântale de la Muzeul din Folticeni*, în *BCMI*, XXXI (1938), fasc. 95, p. 40-44. Și un cetățean sas din Cotnari (Valentin Alziner, mort în 1576) este numit, pe piatra lui funerară, *vir insignis virtutibus, probitate peditus* (N. Iorga, *Cercetări noi la Cotnari*, în *BCMI*, XXVIII (1935), fasc. 84, p. 75).

⁹ Cf. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Élites autochtones et allogènes à l'aube de la principauté de Moldavie (XIVe-XVe siècles)*, în *Élites chrétiennes et formes du pouvoir en Méditerranée centrale et orientale (XIIe-XVe siècle)*, sous la direction de Marie-Anna Chevalier et Isabelle Ortega, Classiques Garnier (Civilisation médiévale, 28), Paris, 2017, p. 177-191.

Ei trebuiau să fie oameni în care comunitatea să aibă încredere, oameni respectabili și avuți, capabili să-și asume anumite responsabilități și riscuri. Iată o categorie care trebuie *din principiu* cuprinsă în „patriciatul” vechilor noastre așezări urbane.

Iar alături de șoltuzi și pârgari, trebuie incluși în aceeași categorie conducătorii breslelor, *staroștii*: nu ne putem închipui că în această funcție ar fi fost aleși oameni săraci sau cu faimă proastă, gata oricând să „apeleze” la lada cu galbeni a breslei în folosul buzunarului propriu.

Nu putem discuta nici despre „titlurile” cu care vor fi fost împodobiți acești oameni în inscripțiile lor funerare, pentru că, din răstimpul menționat, nu s-a păstrat nici o lespede care să fi acoperit un mormânt de șoltuz, pârgar sau staroste de breaslă. Și este explicabil: cei mai mulți vor fi fost îngropați în micile cimitire din jurul bisericilor de parohie. Și chiar dacă unii se vor fi învrednicit de îngropări în interiorul unor biserici, lespezile de pe mormintele lor nu au ajuns până la noi, cum s-a întâmplat în cazul fericit al acelora smulse din ruinele bisericii catolice de la Baia (câteva și la Cotnari). Pierderea aceasta trebuie, însă, judecată în contextul mai larg al distrugerii vechilor ansambluri funerare, care a făcut să nu mai avem astăzi nici măcar mormintele marilor dregători din acele veacuri, ctitori de biserici menite *tocmai* să fie necropola familiilor lor măcar pentru două-trei generații¹⁰.

Dar iată că spre mijlocul veacului al XVI-lea o schimbare pare a se produce. Un dregător de oraș, un vornic – adică reprezentantul domniei acolo – se îngroapă (poate și cu rude ale sale) în biserica curții domnești de la Botoșani și piatra care i-a acoperit mormântul s-a păstrat. Nuro sau Nurod, cel așezat în biserica devenită ulterior (și numită azi) a Mănăstirii Popăuți, era, fără nici o îndoială, un reprezentant al celui „patriciat” ale cărui urme vechi le căutăm. Indiferent de plasarea cronologică a acestui izvor epigrafic¹¹, importanța lui pentru subiectul nostru rămâne aceeași. Desigur că ar fi mai avantajos dacă datarea ar putea coborî în deplină siguranță spre ultimii ani ai domniei lui Ștefan cel Mare (spre care ar îndemna vâleatul 7000 de pe piatră), însă a practica *if History* e un mod periculos de a manipula sursele în funcție de dorințe sau cerințe de moment. Rămân, de aceea, la o datare care mi se pare rezonabilă și din punctul de vedere al evoluției respectivei instituții¹². Vornicia de târg¹³ pare să fi câștigat în importanță în a doua jumătate a

¹⁰ Ștefan S. Gorovei, *Ansambluri pierdute: necropolele familiale ale Moldovei medievale*, în *Monumentul XVIII. Lucrările celei de-a XVIII-a ediții a Simpozionului Internațional Monumentul – Tradiție și viitor, Iași, 2016*, volum coordonat de Lucian-Valeriu Lefter și Aurica Ichim, Iași, Editura „Doxologia”, 2017, p. 11-36.

¹¹ Idem, *Noi contribuții epigrafice. Trei pietre funerare din secolele XVI-XVII*, în *SMIM*, XXXII (2014), p. 249-263 (I. Piatra de la Popăuți). Pe piatră aflându-se doar vâleatul 7000 (ѳ) – rămas incomplet, după părerea mea, ca și în cazul lespezii funerare a lui Ștefan cel Mare –, datarea poate să aibă în vedere intervalul cuprins între 7000 (1492) și 7099 (1590/1591) sau chiar 7100 (1591/1592).

¹² Cf. idem, *Orientări, reorientări, dezorientări... Note de istorie botoșăneană*, comunicare citită la Zilele Universității „Alexandru Ioan Cuza”. Simpozion Național, Iași, 23 octombrie 2020 (în curs de publicare).

¹³ Pentru Botoșani, vezi Daniel Botezatu, *Dregătorii Botoșanilor. Vornicii de Botoșani*, în *AMS*, XIV-XV (2015-2016), p. 79-102. Lista vornicilor (la p. 93-102) comportă unele amendări. Încep cu constatarea că, în chip inexplicabil, **Nuro(d) lipsește!** Primul din această listă, „Simion vâtavul de la

veacului al XVI-lea, judecând după faptul că o găsim reprezentată de membri ai unor familii boierești, uneori aflați la începutul carierelor lor. Este o impresie formată în urma cercetărilor genealogice cu care mă îndeletnicesc de câteva bune decenii, așa încât recunosc că ea necesită o verificare atentă, într-o cercetare ca aceea pe care am propus-o mai sus pentru șoltuzii târgurilor moldovenești.

Întâmplător sau nu (dar există oare *întâmplare* în istorie?!), spre același mijloc de veac XVI ne îndrumă și un caz care privește, indiscutabil, „patriciatul” sucevean. Este vorba de membrii familiei Crimca. Mai anii trecuți, am avut șansa de a data cu precizie (sau cel puțin așa sper...) un *Tetraevanghel* dăruit bisericii Sfinților Apostoli Petru și Pavel din Suceava de un anume Ion Crimca în anul 1543¹⁴ (manuscrisul a „călătorit”, mai apoi, spre Mănăstirea Esfigmenu din Muntele Athos și nu știu dacă astăzi se mai păstrează acolo). Anterior, data donației nefiind cunoscută, donatorul era identificat cu tatăl diacului Ilie Crimcoviți (devenit în 1600 episcopul, iar în 1608 mitropolitul Anastasie), menționarea lui plasându-se astfel în a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Însă datarea corectă a donației în domnia lui Petru vodă Rareș schimbă fundamental nu doar istoria și genealogia familiei Crimca, ci și lumina în care putem privi și

---

Botoșani”, apare într-un document din 8 martie 1533, păstrat doar în traduceri și rezumate târzii (*DIR*, A, XVI/1, București, Editura Academiei, 1953, p. 351, nr. 318; Virginia Isac, *Catalog de documente din Arhivele Statului Iași*, I, întocmit de ~, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1989, p. 249, nr. 607). Mă îndoiesc, însă, că acest Simion a fost, cu adevărat, *vornic* de Botoșani, de vreme ce toate formele documentare păstrate ale actului din 1533 îl numesc *vătav*: pe de o parte, stăpânirile sale în Țara de Jos (Virginia Isac, *op. cit.*) parcă nu l-ar indica pentru o dregătorie la Botoșani; pe de altă parte, nu pare să fi fost nici vătav al *ținutului* Botoșanilor, care nu exista în 1533. Poate că o cercetare genealogică – dacă este îngăduită de documente – ar aduce lumină asupra acestui personaj. Despre cel de-al doilea vornic din această listă, însă, cu deplină certitudine se poate spune că **nu aparține anului 1593**: documentul care îl menționează (*DIR*, A, XVI/4, București, Editura Academiei, 1952, p. 73, nr. 92) este **rău datat** în copia păstrată (sau poate e fals?!). De altminteri, Vasile Talpă figurează în aceeași listă (sub nr. 25 la p. 95-96), în veacul al XVII-lea, cu mențiuni din intervalul 1663-1675 (în funcție sau *fost*). De atunci trebuie să dateze și documentul respectiv. Unii dintre martori sunt atestați în documente din aceeași vreme. Astfel, **primul vornic de Botoșani cunoscut prin documente este Pătrașco Nădăbaico (Șoldan), de la 1599**. Ceea ce înseamnă că oricum s-ar interpreta (vezi nota precedentă) „văleatul” 7000 înscris pe piatra funerară a lui Nuro(d), acest din urmă personaj rămâne, totuși, **cel mai vechi vornic de Botoșani**, atestat, însă, doar de un izvor epigrafic. Vezi și Ștefan S. Gorovei, *Orientări, reorientări, dezorientări... Note de istorie botoșăneană*, cit..

O observație trebuie făcută și la cel de-al patrulea vornic din lista alcătuită de d-l Daniel Botezatu (*op. cit.*, p. 94), Pătrașco Udrea. Cele două documente din circa 1603, citate aici, privesc în adevăr pe Pătrașco Udrea (*DIR*, A, XVII/1, București, Editura Academiei, 1952, p. 66-67, nr. 99 și 100), dar în nici unul el nu este arătat ca vornic de Botoșani – de altfel, la vremea aceea dregătoria respectivă era ocupată efectiv de celălalt Pătrașco, din neamul Nădăbaico. Pătrașco Udrea este atestat ca *fost vornic de Botoșani* la 12 ianuarie 1629, dar documentul respectiv (publicat cândva de Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, Iași, Tipografia „Dacia” Iliescu, Grossu & Co., 1907, p. 207-209, nr. 121) nu putea fi „reeditat în *DIR*, A, Moldova, veac XVII, vol. II, p. 251, nr. 324”, pentru simplul motiv că acest volum conține acte din 1606-1610. În acest ultim loc, se află documentul din 1609 (septembrie 2), invocat la vorniciile de sub nr. 5. Reeditarea se raportează la *DRH*, A, XX (1629-1631), volum întocmit de I. Caproșu <și> C. Burac, București, Editura Academiei Române, 2011, p. 6-7, nr. 6.

¹⁴ Ștefan S. Gorovei, *Un manuscris răătăcit, o biserică dispărută și neamul lui Anastasie Crimca*, în *AP*, XIII (2017), 1, p. 175-191.

analiza un document care, deși fundamental pentru problema în discuție, rămâne, din păcate, prea puțin pus la contribuție: *catastiful breslei blănarilor și cojocarilor* din Suceava. Am arătat, într-o comunicare prezentată mai de curând¹⁵, că în acest catastif¹⁶ – care în forma păstrată datează din 1673 – supraviețuiește, de fapt, *catastiful târgului*, alcătuit (sau doar reînnoit) în domnia lui Vasile vodă Lupu. Sucevenii „recenzați” în acest catastif sunt grupați după ulițele pe care locuiau; din păcate, o parte a documentului s-a pierdut și, odată cu ea, cine știe câte ulițe... Dintre cele ale căror nume s-au păstrat, trei poartă nume de persoane, indiscutabil ale unor familii de frunte: Crimca, Manea și Ponea. Însă este interesant (și tulburător) să constăți că nici un Manea și nici un Ponea nu mai locuiau pe ulițele care încă le purtau numele, în timp ce pe ulița Crimcâi – prima trecută în catastif – pomelnicul locuitorilor începe cu trei generații purtând același nume de familie, primul fiind tocmai Ion (Ioan) Crimca. Nu am nici o reținere în a-l identifica pe acesta în persoana donatorului din 1543, cu atât mai mult cu cât cel arătat ca fiind fiul său, Grigorcea, figurează, împreună cu fratele său Irimiica, într-un document scris la 20 iulie 1564 la Sniatyn, în Polonia (azi în Ucraina), în apropierea frontierelor moldovenești din vremea aceea: sunt numiți negustori moldoveni, erau fiii lui Crâmca din Suceava („synowie Krymczini s Schochawy”) și făceau afaceri importante, pentru care era suficient cuvântul lor de negustori¹⁷. Cu alte cuvinte, erau oameni cunoscuți în lumea negustorească a zonei, respectabili și de încredere. În ce categorie – alta decât patriciatul orășenesc – i-am putea oare așeza?!

Este o întâmplare fericită – și, deocamdată, unică în peisajul istoriografic al chestiunii în discuție – că au ajuns până la noi câteva informații esențiale legate de această familie, chiar dacă ele nu sunt suficiente pentru a încheia un tablou așa cum l-am dori: din marele *puzzle* lipsesc destule piese spre care cercetătorul jinduieste (pentru că așa se întâmplă de obicei: cu cât aduni informații mai multe și dobândești o cunoaștere mai amplă a unui subiect, cu atât observi mai bine „găurile din cașcaval” și simți mai puternic frâna care trebuie apăsată pentru a pondera avântul reconstituirilor...).

Astfel, pentru ramura cealaltă a familiei Crimca, din care se va ridica mitropolitul, mai dispunem de câteva elemente prețioase. Mai întâi, este titlul purtat de

¹⁵ Un izvor prosopografic neutilizat: *catastiful breslei blănarilor și cojocarilor* din Suceava, comunicare în ședința (237) din 14 mai 2019 a Filialei Iași a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie a Academiei Române (în curs de publicare).

¹⁶ Eugen Pavlescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, Fundația Regele Carol I, 1939, p. 503-513; Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceașu, Ioan Caproșu <și> Gavril Irimescu, *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388-1918*, I, ediție de documente întocmită de ~, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1989, p. 326-344, nr. 199. În prima ediție sunt reproduse, în limba română, doar listele de persoane și locuitori („pomelnicele”); în cea de-a doua, se dă și textul slav introductiv, precum și aceleași liste cu formulele slave din manuscris și traduceri aferente.

¹⁷ *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV – începutul celui de al XVIII-lea* / *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.*, ed. I. S. Grosul, A. Oțetea, A. A. Novoselski, L. V. Cerepnin, I (1408-1632), Moscova, Editura „Știința”, 1965, p. 128 (text polon) și 129 (text rus și român), nr. 46.

mama acestui important ierarh al Bisericii Moldovei, pe lespede¹⁸ care i-a acoperit mormântul, în decembrie 1594 (pe când el încă era, probabil, un mirean; poate, cel mult, preot de mir, cum este atestat la 1599), în biserica mănăstirii de la Pătrăuți. Anume, ea era numită acolo *cneaghină*. Este calificativul acordat, în textele slave, soțiilor sau fiicelor de boieri, adică doamnelor nobile. Era Cârstina o persoană din aceste categorii? Sau fiul iubitor și recunoscător i-a acordat titlul acesta *post-mortem* în virtutea calităților ei, care par a fi fost recunoscute de comunitate – *Crimcoia din Suceava* este menționată în documente ca o persoană bine cunoscută, care nu mai avea nevoie de alte recomandări. Asemenea „urcări în rang” mai sunt cunoscute – vodă Lăpușneanu și-a calificat mama (jupâneasă sau târgoveată din Lăpușna, deci tot un fel de membră a patriciatului orășenesc!), îngropată la Râșca, drept *doamnă*, deși nu a fost decât – și aceasta *dacă* va fi fost – o țiitoare a lui Bogdan al III-lea. În vreme ce Ștefan cel Tânăr, îngropându-și mama în necropola dinastică de la Rădăuți, n-a îndrăznit să-i spună *doamnă* celei care dăduse aceluiași domn o casă de copii, bastarzi legitimați.

Dar mai poate fi și altă explicație. În veacul următor, vedem târgoveți suceveni împodobiți cu titlul *pan*, precum *pan* Enache Barbălată, negustorul a cărui moarte în 1672 a produs „multă jelanie și tânguire” în Suceava acelei vremi. Tot așa e diacul *pan* Dumitraș Pădure, fiul protopopului Gligorie Pădure de la Mitropolia din Suceava, care la 1681 și-a însemnat numele doar „ca să se știe”; el venea dintr-o familie cu aplecări cărturărești¹⁹ și din care, în secolul al XIX-lea, vor ajunge la Iași și „spițerii” al căror nume e perpetuat până azi de o stradă pe unde se va fi aflat „spițeria” lor. Însă *pan* este

¹⁸ Socotită dispărută, piatra a fost regăsită de curând și semnalată într-un raport postat la 8 octombrie 2021 pe *site-ul* Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților: <https://www.arhiepiscopiasucevei.ro/marturii-arheologice-biserica-inaltarea-sfintei-cruci-din-patrauti-jud-suceava> (pagină accesată la 30 octombrie și la 4 decembrie 2021). Mulțumesc colegului dr. Ioan-Augustin Guriță pentru semnalare (29 octombrie 2021).

Din păcate, identificarea corectă a persoanei pentru care s-a făcut această lespede a fost ... uitată, așa încât se reproduce vechea lectură a lui Eugen A. Kozak, publicată în 1903. Identificarea Crăstinei cu mama lui Aron Tiranul fusese ipoteza lui D. Onciul, comunicată lui N. Iorga, care i-a asigurat „publicitatea” introducând-o în studiul său despre *Pretendenții domnești în secolul al XVI-lea* (1898). Cred că atât autorul raportului, cât și administratorii *site-ului* respectiv, s-ar fi cuvenit să cunoască îndreptarea pe care N. Iorga a adus-o încă din 1928 lecturii lui Eugen A. Kozak, după cum cred și că apelul la *Mușatinii* mei din 1976 putea fi înlăturat prin consultarea volumelor editate în ultimii ani de Mănăstirea Dragomirna; v. mai ales Ștefan S. Gorovei, *Cunoscutele și necunoscutele unei biografii de citior*, în *Dragomirna și citiorii ei. Actele Colocviului din 20-23 iulie 2009*, carte tipărită cu binecuvântarea înaltpreașfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Dragomirna, Editura „Mitropolit Iacov Putneanul”, 2014, p. 341 cu notele 19-22. Cercetările relative la viața și opera lui Anastasie Crimca (începute în 1976) mi-au relevat corectitudinea îndreptării propuse de N. Iorga, pe care am preluat-o fără rezerve (1979).

¹⁹ Const. A. Stoide, *Izvodul costăchesc*, în *SAI*, VI (1964), p. 43-45; Dumitraș Pădure, călugărit la Bisericiani, a lucrat ca tipograf, iar fratele său Ștefan a fost, după opinia autorului, cel care a compilat izvodul costăchesc. Popa Gligorie Pădure de la Mitropolie știa și el să mânuiască pana; documentul din 8 august 1672, scris de el în Suceava pentru o vânzare făcută de ieromonahul Ghedeon, fost egumen la Mănăstirea Sf. Ilie, are între „oamenii buni” (reprezentanți ai orășenimii de frunte!), care au fost martori, pe Enache Barbălată, alături de doi boieri – stolnicul Nacul și Miron Stârcea – și de protopopul Ionașco (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, V, Iași, Tipografia „Dacia” Iliescu, Grossu & Comp., 1908, p. 61, nr. LIII). Nouă zile mai târziu, *panul* Barbălată trecea în veșnicie.

și echivalentul lui *Herr*, folosit de unii orășeni transilvăneni. Nu este oare reflectată, aici, tentația apropierei de statutul boierimii, într-o vreme când târgoveții urcau spre cinurile boierești, iar boierii coborau spre căsătorii profitabile cu fete de târgoveți bogați? Și cine altcineva putea să năzuiască spre asemenea alianțe, dacă nu pătura cea mai bogată și mai implicată în administrarea orășenească?

Nu știu ce legătură era între cei doi *pani*, dar aceasta pare a sugera însemnările despre ei, aflate pe coperta din spate (**Fig. 1**) a unui *Minei* pentru luna iulie scris în veacul al XVI-lea, care a trebuit să aparțină unei biserici sucevene, ajungând apoi la Câmpulung²⁰ și apoi la Mănăstirea Dragomirna, unde se păstrează și azi²¹. Tot în legătură cu o carte (un *Tetraevanghel* scris în același veac) este numele lui Gavril Pădure. Cartea aparținea bisericii sucevene cu hramul „Sfânta Prepodobna Paraschiva”, iar când „s-au spart târgul Sucevii” a fost încredințată acestui Gavril Pădure, care a bejenit la Câmpulung; acolo, în 1695, Gavril și nepotul său Sandu au predat-o preotului Vasile; împreună cu „o cruce ferecată cu argint”, cartea urma să fie recuperată la vreme de pace de Gavril însuși sau de nepoții săi²². Întâmplarea poate să aibă și o semnificație mai deosebită, întrucât acea biserică a Sfintei Paraschiva (Petca sau Sfânta Vineri) era tocmai aceea la care se închinau și-și făceau jurămintele membrii breslei blănarilor și cojocarilor²³, ale căror activități le patrona. Or, catastiful („hrisovul”) acestei bresle a fost reîntocmit la 1673 în amintirea recent răposatului Enache Barbălată, dar și a părinților săi. Este, deci, un fir care unește breasla, biserica Sfânta Paraschiva și familiile Barbălată și Pădure. Poate fi o direcție fertilă pentru investigații documentare, în care proiecția genealogică ar deține un rol de seamă.

²⁰ Simeon Fl. Marian, *Inscripțiuni de pe manuscripte și cărți vechi din Bucovina*, adunate și publicate de ~, I, Suceava, Societatea Tipografică Bucovineană în Cernăuți, 1900, p. 53-54 (însemnările la p. 54).

²¹ Ioan Iufu și Victor Brătulescu, *Manuscrise slavo-române din Moldova. Fondul Mănăstirii Dragomirna*, ediție îngrijită, prefață, note, rezumat, indici și reproduceri de Olimpia Mitric, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012, p. 36, nr. 16 (aici, traducerea formulei care exprimă reacția orășenimii sucevene la moartea lui Barbălată este „multă durere și întristare”. Exprim și aici toată gratitudinea Maicii Starețe, Stavrofora Maria Magdalena Gherghina, pentru transmiterea imaginii și îngăduința de a o reproduce în acest articol. Însemnarea despre moartea lui Enache Barbălată a fost relevantă și comentată de N. Iorga, „Domnul Enachie Barbălată”, în *RI*, II (1916), 3-6, p. 80, introducând, însă, cuvântul „pit[ar]” după numele personajului; cum se vede din reproducerea fotografică, întregirea propusă de Iorga nu este întemeiată, întrucât litera **п** a rămas dintr-un cuvânt scris anterior, peste care a urmat textul în legătură cu Barbălată: **и много желание** etc.

²² Paul Mihail, Zamfira Mihail, *Manuscrise slave în colecții din Moldova (I)*, în *Rsl*, XVIII (1972), p. 293. Se vede că *Tetraevanghelul* a fost recuperat și adus la Suceava, de vreme ce a fost regăsit la biserica Sf. Dumitru din acel oraș.

²³ Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceaușu, Ioan Caproșu <și> Gavril Irimescu, *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388-1918*, cit. (*supra*, nota 16), p. 327-328 (textul slav și traducerea). Pasajului respectiv îi lipsește începutul, dar se înțelege că membrii breslei și toți cei legați de ea trebuiau „să slujească cu dreptate sfintei biserici și Preacuvioasei Maicii noastre Paraschiva” (în ediția citată: „preacuvioasei noastre mănăstiri Paraschiva”, formulare imposibilă, cf. Ștefan S. Gorovei, *Un tezaur de informații și valorificare sa: însemnările de pe cărți*, în *SMIM*, XXXIV (2016), p. 111, nota 31); cei care ar fi slujit cu strâmbătate își pierdeau calitatea de membri ai breslei.

Plasat în această atmosferă, Ilie Crimca (ale cărui înrudiri în „patriciatul” sucevean sunt aproape necunoscute) devine mai ușor de înțeles. Și mi se pare că însăși ideea lui de a-și picta părinții (**Fig. 2**) – în miniaturi care redau chipuri convenționale, bineînțeles²⁴ – îl apropie de orășenimea bogată a Occidentului, care începuse deja să aibă galerii de portrete.

N-am atins, în acest survol încărcat de întrebări, un domeniu care nu poate să rămână deoparte în cercetarea propusă: cel arheologic. Competențele mele se opresc la marginea șanțurilor. Însă mi se pare neîndoielnic, de pildă, că descoperirea unui mare număr de lacăte indică existența unor lucruri mai de preț, care trebuiau păzite mai cu grijă; după cum descoperirea unui număr mai mare de mijloace de iluminat indică necesitatea de a extinde durata lucrului, a cititului, a scrisului.

Ce cunoștințe aveau acești oameni care băteau drumurile Ardealului, Poloniei, Lituaniei, ori cele din țările italiene sau germane? Cum neguțau? În ce limbă se înțelegeau? Nu va crede nimeni că fiecare-și avea tălmăciul său: măcar unul sau doi din grupul respectiv trebuiau să cunoască limba țării. Negustorii care mergeau la sașii din Ardeal trebuie să fi desprins, fie și rudimentar, vorbirea nemțească. Altminteri, nu încapă îndoială că Ulrich și Antoniu, trimiși la Nürnberg în căutare de medici în 1502, se făceau înțeleși pe limba lor.

Și mai apoi, toți cei care călătoreau nu puteau să nu aducă, din drumurile lor, tot felul de lucruri, nu doar cele cerute de la Curte și nu doar cele care s-ar fi putut vinde cu folos oamenilor mai bogați din țară, dar și unele obiecte mai rare și mai scumpe, menite a constitui daruri, chiar și pentru membrii familiilor lor. Nu pot să-mi imaginez, de pildă, că atâția moldoveni ajungând până la Roma, Veneția și Genova, la Viena, Buda și Nürnberg, nu au fost atrași de lucrurile nemaivăzute și nemaiauzite cu care se întâlneau. Chiar n-a cumpărat nimeni o tipăritură?! N-a adus nimeni, de pildă, ceasuri și ochelari în același veac XV?! Or, prezența ceasului este un indicator cert și prețios al practicii măsurării timpului, al impulsului de **a stăpâni timpul**, după cum harta indică tentația nu doar de a cunoaște, ci și de **a stăpâni spațiul**. Nu le găsim urmele în registrele comerciale, firește, pentru că nu erau bunuri destinate comercializării pe... piața liberă; dar măcar unii dintre cei care treceau hotarele trebuie să-și fi adus asemenea lucruri.

Ei, aceștia, uitați, pierduți *în afara registrelor*, ei alcătuiesc „patriciatul” ale cărui urme le căutăm. Se aplică și în cazul acesta cuvintele lui Lucien Febvre: „a descrie ceea ce se vede, treacă-meargă, dar a vedea ceea ce trebuie descris, acesta este lucrul de temut”²⁵.

²⁴ Într-un superb *Tetraevanghel* aflat acum la Biblioteca Națională din Varșovia: Ștefan S. Gorovei, *Patrimoniul nostru istoric. Studiu de caz: Mănăstirea Dragomirna, în Dragomirna. Ctitori și restauratori*, I, carte tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Dragomirna, Editura „Mitropolit Iacov Putneanul”, 2015, p. 116-120 (despre manuscris) și 129, fig. 5.

²⁵ „Décrire ce qu'on voit, passe encore, mais voir ce qu'on doit décrire, voilà le redoutable!” – Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris, 1992, p. 116 (din articolul *Sur une forme d'histoire qui n'est pas la nôtre. L'histoire historisante*, publicat în „Annales. E.S.C.”, II (1947)).

Fig. 1. Însemnările din 1672 (pan Enache Barbălată) și 1681 (pan Dumitraș Pădure)

Fig. 2. Ioan și Crâstina Crimca, în miniaturile *Tetraevangelului* din 1614

À la recherche du „patriciat” perdu. Un retour

Résumé

Il y a beaucoup de temps, après un sondage assez consistant, l'auteur a présenté quelques observations préliminaires à une question dont le débat était alors (1988) de date encore fraîche: l'existence d'un patriciat urbain dans la principauté de Moldavie au Moyen Âge. Dans le dossier de cette question controversée, il a proposé, à cette occasion, quelques autres éléments pour une recherche comparée, à la suite des constatations formulées par des chercheurs tels Radu Manolescu (pour les principautés roumaines de l'Est et du Sud des Carpathes) et Konrad Gündisch (pour la Transylvanie et surtout pour la ville de Bistrița). Les menues considérations générales ont été illustrées alors avec des exemples fournis seulement par les sources éditées concernant deux villes importantes de la Moldavie médiévale: Suceava et Cotnari.

*Il est compréhensible que, dans le suivant laps de temps, personne ne se soit penché sur ce sujet: c'est l'histoire contemporaine qui a envahi, avec toute sa force, nos vies et nos activités. Mais il semble difficile à comprendre pourquoi le „dossier” ne fut-il rouvert et les discussions reprises, lorsque l'histoire et son investigation ont regagné le cours (considéré maintenant être) normal. C'est encore plus étrange, vu que l'histoire des villes (de la ville, en tant que phénomène historique) est devenue un domaine de recherches avec des réalisations exceptionnelles, du point de vue tant de l'interprétation (et réinterprétation) des sources écrites, que de la valorisation des découvertes archéologiques. La ville de Jassy (Iași), par exemple, a enrichi son patrimoine historiographique avec la collection monumentale initiée par le professeur I. Caproșu et qui rassemble, en dix volumes, des milliers de documents jusqu'à l'aube du XIXe siècle (et on a déjà besoin de deux ou trois volumes de suppléments pour ramasser les documents découverts ou identifiés entre temps). La ville de Suceava (l'ancienne capitale de la principauté moldave) bénéficie, elle aussi, d'un volume de documents concernant son histoire, tandis que pour Cotnari on dispose maintenant d'une recherche détaillée de l'histoire des propriétés de sa zone viticole en ensemble. D'autre part, la collection **Documenta Romaniae Historica** s'est enrichie en ajoutant 13 volumes de documents (jusqu'à 1646). Il y a, donc, une base documentaire assez riche pour justifier la reprise de la recherche. L'investigation doit conduire, en première ligne, à la corroboration des diverses sources et, en seconde ligne, à leur traitement du point de vue généalogique, comme manière de prouver la continuité des positions sociales. Non seulement les nouvelles acquisitions documentaires, mais aussi les sources connues de plus vieille date sont capables d'offrir des informations non encore utilisées ou insuffisamment mises en valeur: le catalogue (ou registre) des fourreurs et des pelletiers de Suceava en est le meilleur exemple.*

Faute d'une telle recherche, l'histoire sociale est privée d'un chapitre très important, ayant aussi des implications majeures dans d'autres secteurs de la connaissance du passé.

Mots-clés: villes; Moldavie médiévale; citadins; „patriciat”; élites sociales et culturelles; sources.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a ediție, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L'Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANDBM</i>	= Arhivele Naționale. Direcția Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Archiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei
<i>ASRR</i>	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
<i>AȘUI</i>	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

ATS	= Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
AUAIC	= Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
AUB	= Analele Universității „București”
BA	= <i>Biblioteca Ambrosiana</i> , Roma, Città Nuova Editrice
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BArchB	= Bundesarchiv Berlin
BAR int. ser.	= British Archaeological Reports, International Series
BBR	= Buletinul Bibliotecii Române
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BCU-Iași	= Biblioteca Centrală Universitară, Iași
BE	= Bulletin Epigraphique
BF	= Byzantinische Forschungen, Amsterdam
BJ	= Bonner Jahrbücher, Bonn
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BMIM	= București. Materiale de istorie și muzeografie
BNB	= Biblioteca Națională București
BNJ	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BS	= Balkan Studies
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
ByzSlav	= Byzantinoslavica
CA	= Cercetări arheologice
CAI	= Caiete de Antropologie Istorică
CartNova	= <i>La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica</i> , Murcia
CB	= Cahiers balkaniques
CC	= Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
CCAR	= Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
CCh	= <i>Corpus Christianorum</i> , Turnhout
CChSG	= <i>Corpus Christianorum. Series Graeca</i>
CCSL	= <i>Corpus Christianorum Series Latina</i> , Turnhout, Brepols
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat</i> , București, vol. I-V; supl. I.
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului</i> , București, vol. II-VIII, 1974-2006
Chiron	= Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CIL	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
CL	= Cercetări literare
CLRE	= <i>Consuls of the Later Roman Empire</i> , eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică, București
CSCO	= <i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i> , Louvain
CSEA	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis</i> , Roma, Città Nuova Editrice
CSEL	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien, De Gruyter
CSPAMI	= Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
CT	= Columna lui Traian, București
CTh	= <i>Codex Theodosianus</i> . Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
Cv.L	= Convorbiri literare (ambele serii)

„Dacia”, N.S.	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istoric Centrale
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Diplomatarium Italicum
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
DIRRI	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
DOP	= Dumbarton Oaks Papers
DTN	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EB	= Études Balkaniques
EBPB	= Études byzantines et post-byzantines
EDCS	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclaus.de/)
EDR	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
EpigrAnat	= Epigraphica Anatolica, Münster
ERAsturias	= F. Diego Santos, <i>Epigrafia Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
Gerión	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
GB	= Glasul Bisericii
GCS	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
GLK	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
HEp	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„Hierasus”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
HM	= Heraldica Moldaviae, Chișinău
HU	= Historia Urbana, Sibiu
HUI	= Historia Universitatis Iassensis, Iași
IDR	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , București-Paris
IDRE	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
IGLN	= <i>Inscriptions grecques et latines de Novae</i> , Bordeaux
IGLR	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
IILPecs	= <i>Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
ILAlg	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
ILB	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
ILD	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
ILN	= <i>Inscriptions latines de Novae</i> , Poznań
ILLPRON	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
ILS	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
IMS	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
IN	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
ISM	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
JGO	= <i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i>
JL	= <i>Junimea literară</i>
JRS	= <i>The Journal of Roman studies</i> , London
LR	= <i>Limba română</i>
MA	= <i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț
MCA	= <i>Materiale și cercetări arheologice</i>
MEF	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
MEFRA	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma

MGH	= <i>Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi</i> , Berlin 1877-
MI	= Magazin istoric, București
MIM	= Materiale de istorie și muzeografie
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MN	= Muzeul Național, București
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial al României
Navarro	= M. Navarro Caballero, <i>Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine</i> , Bordeaux, 2017.
NBA	= <i>Nuova Biblioteca Agostiniana</i> , Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
NDPAC	= <i>Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane</i> , I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
NEH	= Nouvelles études d'histoire
OI	= Opțiuni istoriografice, Iași
OPEL	= <i>Onomasticon provinciarum Europae latinarum</i> , vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
PG	= <i>Patrologiae cursus completus, Series Graeca</i> , ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
PIR	= <i>Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III</i> , editio altera, Berlin.
PLRE	= <i>Prosopography of the Later Roman Empire</i> , 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
RA	= Revista arhivelor
RBAR	= Revista Bibliotecii Academiei Române, București
RC	= Revista catolică
RdI	= Revista de istorie
REByz	= Revue des Études Byzantines
RER	= Revue des études roumaines
RESEE	= Revue des études Sud-Est européennes
RHP	= <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften</i> , Viena
RHSEE	= Revue historique de Sud-Est européen
RI	= Revista istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIB	= <i>Roman Inscriptions of Britain</i> , Londra
RIM	= Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
RIR	= Revista istorică română, București
RIS	= Revista de istorie socială, Iași
RITL	= Revista de istorie și teorie literară
RIU	= <i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
RJMH	= The Romanian Journal of Modern History, Iași
RM	= Revista muzeelor
RMD	= <i>Roman Military Diplomas</i> , Londra
RMM	= <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz
RMM-MIA	= Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
RMR	= Revista Medicală Română
RRH	= Revue roumaine d'histoire
RRHA	= Revue roumaine de l'histoire de l'art
RRHA-BA	= Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
RSIAB	= Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
Rsl	= Romanoslavica

<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>Sch</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde